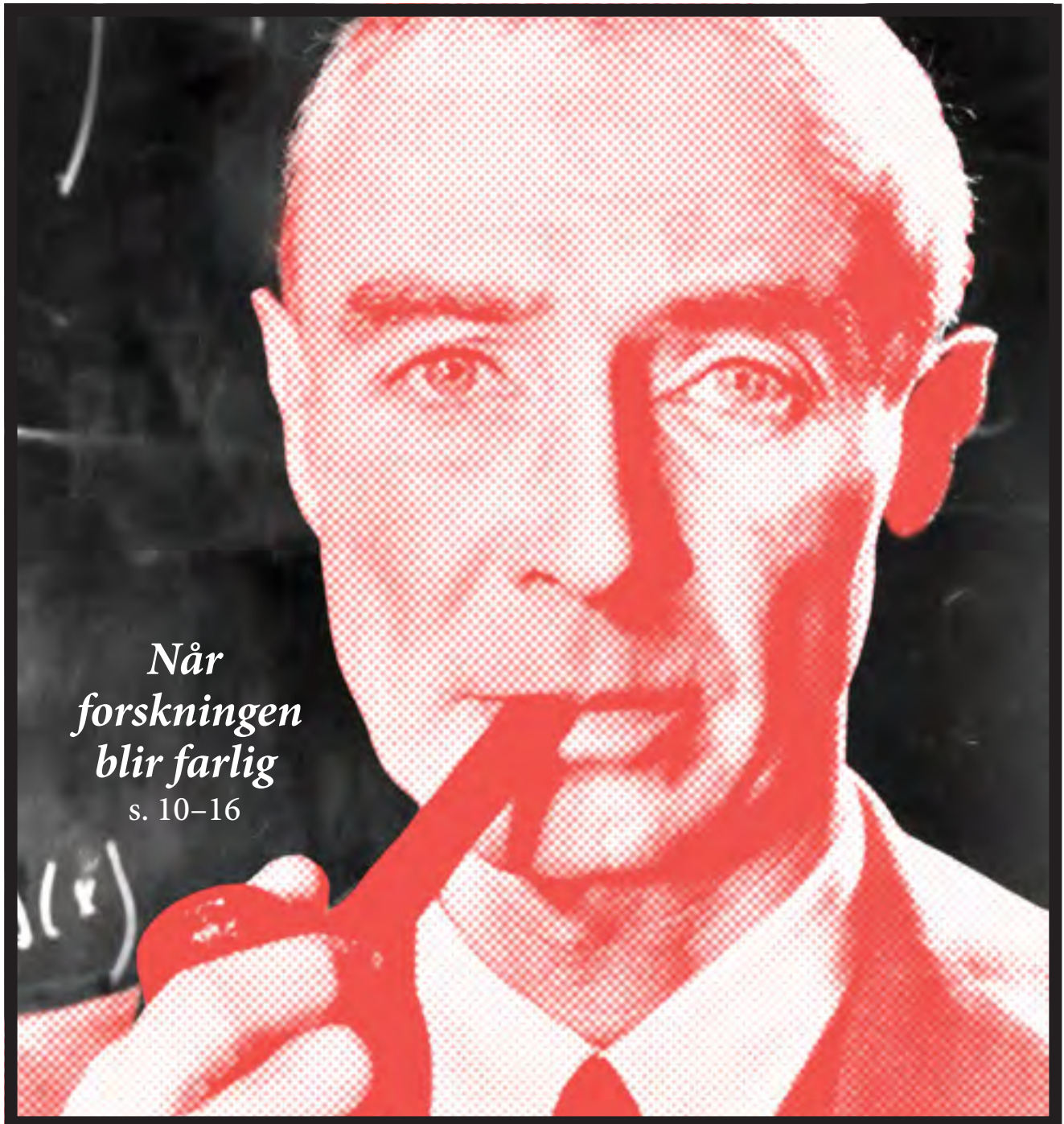

MAGASINET Forskningsetikk

Nr. 3 • Desember 2023 • 23. årgang

*Når
forskningen
blir farlig*
s. 10–16

Kanalregisteret
kvesser klørne

s. 8

Vil sette medforfatter-
skapet på plass

s. 20–21

Forskningsetiske
lærevansker

s. 23

L

Forskningens fotspor

Noen mener ny teknologi kan bli vår redning. Andre ser for seg menneskehetens undergang. Vi bør se oss tilbake mens vi går framover.

I vår moderne historie er det to hendelser som har blitt stående som skjellsettende forskningsetiske vannskiller: Lidelsene og ødeleggelsene som atombombene påførte japanske sivile i Hiroshima og Nagasaki, og nazistenes medisinske eksperimenter på mennesker i konsentrasjonsleir.

Oppgjøret med de grusomme medisinske eksperimentene bidro til at viktige etiske prinsipper ble meislet ut, for eksempel frivillighet og informert samtykke.

Utviklingen av atombomben gjennom Manhattan-prosjektet fikk ingen like tydelig og enhetlig forskningsetisk konsekvens. Mens noen fysikere lot seg rive med av sterke krefters stødige kurs mot opprustning, oppnerte andre tydelig.

Farlig forskning

En av disse var Joseph Rotblat som trakk seg fra Manhattan-prosjektet av moralske grunner og som senere engasjerte seg i kampen mot atomvåpen. I høst har mange av oss sett filmen Oppenheimer på kino. Der har vi også fått innblikk i de tiltagende kvalene til J. Robert Oppenheimer etter hvert som de mulige konsekvensene av arbeidet han ledet, gikk opp for ham.

Siden disse skjellsettende hendelsene på 1940- og 50-tallet har den moderne forskningsetikken for alvor blitt etablert, organisert – og justert.

I hovedartikkelen i denne utgaven av Magasinet Forskningsetikk spør vi om etikken fungerer bedre som beskyttelse mot potensielt farlig forskning – som kunstig intelligens – i dag enn da atombomben ble utviklet.

Forskningen og forskernes samfunnsansvar har riktig nok blitt tillagt mer vekt, men fremdeles er det langt igjen til bevisstheten om dette ansvaret gjennomsyrrer forskningsmiljøene. På veien er det viktig å ta med seg forskningens fortid, inkludert Oppenheimer-øyeblikk og Rotblat-erkjennelser.

Samfunnsansvar på kryss og tvers

Å ta samfunnsansvaret på alvor innebærer også en anerkjennelse av at forskning ikke bare handler om mennesker på et laboratorium eller kontor. Forskingen er en lang rekke aktører og prosesser, fra gruvearbeiderne som graver ut mineraler, til de som bruker forskningen eller blir påvirket av den.

Dette fremheves av to amerikanske historikere i en annen artikkel i denne utgaven. Gjennom historiske eksempler som Manhattan-prosjektet viser de hvordan forskning kan ha store omkostninger for noen, mens andre hylles for suksessen.

Med utgangspunkt i at forskning er en lang kjede av involverte parter og prosesser har de to historikerne lansert begrepet globale integritetskjeder. Hva en slik tankegang bør bety for forskningsetikken, har de ingen fasit på. Men både forskere og organer som jobber med forskningsintegritet og -etikk, bør tenke gjennom egen praksis, oppfordrer de.

Lignende perspektiver går igjen hos kildene vi har snakket med om forskningen på og utviklingen av kunstig intelligens: Veien å gå er tenking og samarbeid på tvers – av både fag, samfunnssektorer og stater.

Elin Fugelsnes
Elin Fugelsnes, redaktør

Foto: Elin Fugelsnes

4

Foto: NTB

12

Foto: Shutterstock

17

INNHold

Tidlig krøkes

Oskar Hellesø-Knutsen fikk førsteplass i årets Holbergprisen i skolen. Snart er over 1 000 nye elever i gang med sine forskningsprosjekter.

Side 4

Atombombens etterdønninger

Har vi lært nok av tidligere samfunnsomveltende forskning til å møte utviklingen av kunstig intelligens på en god måte?

Side 12

Fornuft og følelser

En stipendiat som føler seg trygg, verdsatt, respektert og sett. Det bør være et viktig mål for alle veiledere, mener eksperter.

Side 17

- Mange mener vi bør være hardere i klypa	8
- Et strålende trekk	10
Kred og konflikt	20
Aktuelt	22
Ærlig talt:	
Å trene kjerneverdier er like viktig som å trimme kjernemuskulatur!	23
Historie:	
Skjult kamera mot barnemishandling	24
Bokomtale:	
Relevant kommentar om vår tids tillit til eksperter	26

Magasinet Forskningsetikk er et redaktørstyrt fagblad som utgis av De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK). Magasinet er medlem av Fagpressen, og redaksjonen arbeider etter Redaktørplakaten, medieansvarsloven og pressens etiske regelverk.

Magasinet belyser forskningsetiske problemstillinger gjennom nyheter, reportasjer, aktualitets- og bakgrunnsstoff og debatt- og meningsstoff. Vi ønsker å spre kunnskap og stimulere til debatt i en bred målgruppe, fra forskere og studenter til myndigheter, allmennheten og medier.

Ansvarlig redaktør:
Elin Fugelsnes
elin.fugelsnes@forskningsetikk.no
Telefon: 92 28 52 30

Bidragstere:
Kristin S. Grønli
kristinsg@gmail.com

Lars Kluge
lars.vislie.kluge@gmail.com

Det redaksjonelle arbeidet ble avsluttet 08.11.2023.

Abonnement:
Abonnement er gratis og bestilles på ab@forskningsetikk.no eller telefon 23 31 83 00.

Design og trykk:
Aksell.no

Opplag:
4 200 eksemplarer

ISSN 1502-6353
ISSN 2387-3094

Adresse:
De nasjonale forskningsetiske komiteene
Kongens gate 14
0153 Oslo
www.forskningsetikk.no

Illustrasjon på forsiden:
Ingrid S. Torp
Basert på foto av Robert Oppenheimer (Topfoto / NTB)

Magasinet Forskningsetikk er medlem av Fagpressen. Redaksjonen arbeider etter Redaktørplakaten og pressens etiske regelverk. Vær Varsom-plakaten.

Oskar Hellesø-Knutsen var lenge i tvil om det var lurt å forske på skredkatastrofen i Gjerdrum, som fortsatt preget både ham selv og lokalsamfunnet. Han angrer ikke på valget han tok. Foto: Elin Fugelsnes

Forskerspirer fristes av kontroversielle tema

Flere deltagere i Holbergprisen i skolen trekkes mot sensitive og betente tema. Oskar Hellesø-Knutsen (17) tok noen viktige grep i sin studie av samhold – og konflikt – etter et dødelig skred i hjemkommunen.

TEKST **ELIN FUGELSNES**

Forskerkonkurransen Holbergprisen i skolen har siden 2003 vekket ungdommers interesse for humanistiske og samfunnsvitenskapelige fag. Nylig ble over 1 000 elever fra 20 skoler over hele landet valgt ut til å være med i dette skoleårets konkurranse.

Men arrangørene har merket seg en litt utfordrende trend.

– De siste årene har vi sett at elevene har en stor interesse for det vi kan beskrive som kontroversielle, emosjonelle og sensitive tema, forteller Marie von der Lippe, som er fagkonsulent for Holbergprisen i skolen og professor ved Universitetet i Bergen.

Hvert år arrangerer Holbergprisen i skolen et eget lærerseminar. Her er fagkonsulent Marie von der Lippe (t.v.) og rådgiver Hilde Omdalsmoen Fidje på seminaret i 2021. Foto: Thor Brødreskift

En forskningsetisk prøve

Rus, psykiatri, kriminalitet, etnisitet og seksualitet er eksempler på områder som mange elever har utforsket. Slikt kan sette godt etablerte forskere på en forskningsetisk prøve – hva da med en 16-åring på videregående?

– Når du har et konfliktfylt tema kombinert med at elevene ikke har det metodiske inne, blir det fort problematisk, sier Hilde Omdalsmoen Fidje, rådgiver i Holbergprisen i skolen.

Hun forklarer at fordi elever er under opplæring, blir ikke arbeidet deres definert som forskning i henhold til forskningsetikkloven. På den andre siden er mange av de etiske normene og verdiene som ligger til grunn for forskningsetikken, også nedfelt i opplæringsloven og i læreplanverket.

– Derfor må elevene likevel forholde seg til forskningsetikk i praksis, påpeker hun.

Personvernet til dem som involveres i prosjektene, må også ivaretas i tråd med lovverket.

Men elevene seiler ikke sin egen sjø i møte med forskningsetiske dilemma og

kompliserte personvernsspørsmål. De veiledes både av lærerne sine og en tildelt lokal forskerkontakt. Omdalsmoen Fidje og hennes kolleger i sekretariatet i Holbergprisen i skolen bistår igjen med informasjon og veiledning til disse og reiser blant annet rundt til alle de involverte skolene.

I november stod også konfliktfylt forskning på agendaen da Holbergprisen i skolen arrangerte sitt årlige lærerseminar.

– Unge mennesker har potensial

– Vi i sekretariatet er veldig bevisste på og opptatt av forskningsetikk. Det kan være utfordrende å kommunisere etikk til elevene uten at det blir «ikke gjør dette», «unngå dette». Samtidig skal jo elevene få lyst til å gjøre forskning, og vi må ikke la begrensningene ta fra dem nysgjerrigheten og utforskergledden, sier Omdalsmoen Fidje.

Hun mener elevene bør få hjelp til å styre unna de mest nærgående og kontroversielle prosjektene som kan få konsekvenser de ikke selv overskuer i starten. Det betyr likevel ikke at det er bom stopp for forskning på vanskelige spørsmål.

Trikset er å vise de unge forskerne gode alternativer, mener hun: De kan forske på innsatte i fengsel. Men i stedet for å dybdeintervjue dem kan de gjøre en kvantitativ undersøkelse med ett tydelig spørsmål, eller de kan intervjuer noen som jobber i fengselsvesen eller kriminalomsorg. Og i stedet for å forske på klassekameratenes psykiske helse kan de bruke eksisterende data fra for eksempel Ungdata.

I mai i år ble Oskar Hellesø-Knutsen ved Lillestrøm videregående skole belønnet med årets førsteplass for rapporten «Samhold etter en katastrofe – En undersøkelse av samholdet i Gjerdrum etter leirskredet i 2020». Fagkonsulent Marie von der Lippe mener arbeidet er et eksempel til etterfølgelse.

– Han har tatt tak i noe som har ført til konflikt og polarisering i et samfunn, og klarer på en utrolig fin måte å balansere de ulike perspektivene – også det at han selv er en av de rammede. Det viser at unge mennesker har potensial til å gjøre veldig god forskning under krevende forhold, sier hun.

Skredets langvarige følger

I desember 2020 ble et boligfelt i Gjerdrum kommune rammet av det største kvikkleireskredet i Norge i nyere tid. Ti personer og et ufødt barn mistet livet, og rundt 200 mennesker mistet hjemmet sitt.

Da Hellesø-Knutsen og medelevene skulle prøve seg som forskere, hadde det gått to år siden katastrofen rammet. 17-åringen bor selv i kommunen og hadde merket seg noen endringer i lokalsamfunnet.

– I starten var det veldig sterkt samhold, masse innsamlingsaksjoner og mange frivillige som bistod. Men etter hvert som tiden gikk og de aller fleste kom tilbake til hverdagen, endret dette seg. Det ble mer konflikt, forteller Hellesø-Knutsen.

Han var umiddelbart fristet til å ta utgangspunkt i denne endringen i forskningen sin. Samtidig nølte han. Hellesø-Knutsen og familien var blant dem som hadde mistet huset sitt. Hvordan ville det være å dykke ned i noe han selv var så berørt av? Skredkatastrofen var fortsatt også et vondt tema for mange andre i lokalsamfunnet.

Gjerdrum-gutten var klar over at det ville være enklere å forske på noe som var mindre sensitivt. Han grublet i lang tid.

– Men det var ingen av de andre tingene jeg var innom, som jeg syntes ville være like interessante.

Unge mennesker har potensial til å gjøre veldig god forskning under krevende forhold.

Marie von der Lippe

Engasjement på godt og vondt

Etter å ha lest seg opp på forskningsetikk i læreboka i sosiologi og rådført seg med lærerne valgte den unge forskerspiren å la engasjementet vise vei. Flere av medelevene valgte også sensitive tema, forteller han.

Marie von der Lippe tror nettopp engasjement – at elevene får lov til å fordype seg i det de er særlig interessert i – er en viktig driver i forskningsprosjektene som ender opp med å bli skikkelig gode. På den andre siden:

– Det kan være at man ikke helt klarer å få et utenfra-perspektiv og blir litt *biased*, eller forutinntatt. Man drar kanskje litt i en retning fordi man allerede har tatt stilling til det komplekse fenomenet man skal undersøke og få kunnskap om.

Flere prosjekter har dreid seg om identitetspolitiske spørsmål som elevene selv har følt seg omfattet av. For noen kan forskningsarbeidet resultere i en stolthet over egen identitet – for andre kan det i verste fall virke traumatiserende, advarer fagkonsulenten.

– Her har læreren en viktig rolle som veileder – i å veilede eleven inn eller ut av en idé, fastslår von der Lippe.

Sårbare innbyggere

Hellesø-Knutsen forteller at han var ekstra bevisst på å prøve å forholde seg objektiv til det som framkom i prosjektet hans. Et viktig spørsmål ble også hvilke stemmer som skulle komme fram, og på hvilken måte.

Ville han trække over noen grenser ved å intervjuer innbyggere i en sårbar posisjon? At mange hadde sterke egeninteresser i saken, særlig knyttet til skredgropas videre skjebne, var også en utfordring.

– Hvis jeg intervjuet noen med sterke meninger, som kanskje ikke gjenspeilet resten av befolkningens, kunne det gitt et feil bilde, sier Hellesø-Knutsen.

Løsningen ble å intervjuer to såkalte ekspertkilder. Den ene var ordføreren i Gjerdrum, som var tett på viktige avgjørelser etter katastrofen, og som hadde god oversikt over lokalsamfunnet. Den andre var en professor i klinisk psykologi ved det nasjonale ressurscenteret for vold og traumatisk stress, NKVTS, som hadde bistått etter skredet i Gjerdrum.

I tillegg brukte Hellesø-Knutsen relevant faglitteratur og mediesaker der berørte innbyggere og aktører uttalte seg.

Kan hindre seier

Jørn Ljunggren, forsker ved NOVA ved OsloMet, er juryleder for Holbergprisen i skolen. Han forklarer at forskningsetikk er en sentral del av bedømmelsen.

Å ta forskningsetikken på alvor er avgjørende for å komme til topps i konkurransen, fastslår juryleder Jørn Ljunggren. Foto: Thor Brødreskift

Oskar Hellesø-Knutsen holder takketale under prisseremonien på Bergen katedralskole. På podiet er også vinnerne av årets andre- og tredjepris. Foto: Thor Brødreskift

– Elevene må redegjøre ordentlig ikke bare for tidligere forskning på feltet og metode, men også for etiske vurderinger og beslutninger som er tatt, understreker Ljunggren.

Hans erfaring etter tre år i juryen er at mange av finalekandidatene er gode på dette – men noen ganger skjærer det seg.

– Hvis vi finner noe å utsette på det forskningsetiske, kan det være det avgjørende momentet i vår vurdering av om et prosjekt når opp i finalen. Har for eksempel eleven gjort en fantastisk analyse, men ikke klart å anonymisere deltagere tilstrekkelig, er ikke det en oppgave juryen ønsker å framheve, utdyper han.

– *Hvilket råd vil du gi til elevene som snart skal sette i gang med sine prosjekter?*

– Å virkelig ta forskningsetikken på alvor – men det er et skikkelig kjedelig råd! Det har de sikkert fått høre hundre ganger, ler Ljunggren.

Han tror en mer konstruktiv inngang er å prøve å få elevene til å se hvordan forskningsetikken er førende for sluttproduktet.

– Hvis for eksempel informantene i en intervjusituasjon ikke er trygge på anonymitet, vil de svare på en annen måte. Det vil prege dataene og slutningen elevene trekker ut fra dem. Og i motsetning til på mange andre områder i livet gjelder det å ikke pakke inn sine

begrensninger: Har de gjort noe som er feil eller ugunstig, så trekker det opp om de redegjør for det. Det handler om forskningens transparens, fastslår jurylederen.

Angret ikke

Fagjuryen, med Ljunggren i spissen, berømmet Hellesø-Knutsens vinnerprosjekt for å ha en «særdeles god sammenheng mellom teori, forskningsspørsmål og metode». Sitt nære forhold til skredkatastrofen har han også håndtert på en god måte, ifølge juryen:

«Eleven bruker egne erfaringer og sin kjennskap til lokalsamfunnet for å reise viktige spørsmål, samtidig som oppgaven viser hvordan erfaringene etter katastrofen i Gjerdrum kan bidra med kunnskap om hvordan samhold påvirkes i kjølvannet av katastrofer mer generelt.»

For forskerspiren selv ble det som forventet en utfordrende og slitsom opplevelse.

– Men jeg angret aldri underveis, for jeg syntes samtidig det var veldig interessant og lærerikt. Om det er noe jeg har gjort på skolen som har vært studieforberedende, så er det dette, fastslår han. ■

Holbergprisen i skolen

- Holbergprisen i skolen er en nasjonal forskningskonkurranse for elever i den videregående skolen.
- Holbergprisen i skolen ble opprettet av Stortinget i 2003.
- Prisen skal stimulere barn og unge til å bli interessert i humaniora, samfunnsfag, juss og teologi og rette søkelyset mot forskning innenfor disse fagfeltene.
- Elevene kan fritt velge tema for forskningsprosjektet.
- Deltakerskolene blir valgt ut av en fagjury basert på søknaden som skolen sender inn. Hvert år deltar inntil 20 videregående skoler og rundt 700 elever.
- Fagjuryen kårer tre vinnerbidrag fra elevene, og ett fra en lærer som har utmerket seg som en positiv ressurs for sine elever i arbeidet med prosjektene.

Kilde: wikipedia.com

– Mange mener vi bør være hardere i klypa

Kanalregisteret skal inneholde troverdige og anbefalte tidsskrift, men sliter med å holde useriøse aktører ute. Utvalget som røkter registeret, vurderer nye tiltak.

TEKST ELIN FUGELSNES

Vi opplever en økende mengde bekymringsmeldinger fra forskere som opplever uheldig praksis. Mange mener vi bør være hardere i klypa. Men det er et minefelt, der vi for eksempel opplever at de store forlagene truer med advokat, sier Vidar Røeggen, seniorrådgiver i UHR og sekretariat for Det nasjonale publiseringsutvalget.

Utvalget har det faglige ansvaret for Register over vitenskapelige publiseringskanaler (kanalregisteret). Det omfatter både å godkjenne, nivåinnde og eventuelt fjerne tidsskrifter og serier etter bekymringsmeldinger fra forskersamfunnet. Kanalregisteret inneholder i dag 30 000 publikasjoner og 1 750 forlag på nivå 1 og 2.

Utfordringene som utvalget, og forskersamfunnet, står overfor, knytter seg til alt fra dårlig kvalitetskontroll og ukritisk publisering til fullstendig fabrikkerte artikler. Røvertidsskrifter og artikkelmøller (*paper mills*) er ofte inne i bildet.

Nå vurderer utvalget to konkrete tiltak for å holde useriøse aktører ute:

- å nulle ut hele porteføljen til enkeltforlag, altså å kaste ut alle tidsskrift som utgis av visse aktører
- å innføre et system hvor forskere kan rapportere spam/useriøse henvendelser fra forlag og tidsskrift

Uoversiktlig landskap

Ifølge Røeggen er utfordringene spesielt store på visse fagområder. Blant disse er MNT-fagene: matematikk, naturvitenskap og teknologi. Merethe Vadla Madland er prorektor for forskning ved Universitetet i Stavanger og leder Nasjonalt publiseringsutvalg for MNT-fag.

– Omfanget av useriøse aktører er helt klart en utfordring, konstaterer hun.

– Vi opplever en økende mengde bekymringsmeldinger fra forskere som opplever uheldig praksis, sier Vidar Røeggen i Det nasjonale publiseringsutvalget. Foto: Aron B. Løsnes

Tidligere betalte man for å få lese forskningsartikler. Nå betaler forskere store summer for å få publisere. Denne forretningsmodellen er roten til mye vondt, mener Vadla Madland.

– Det er forholdsvis enkelt og billig å starte useriøse tidsskrifter, og sjansen for profitt er stor nok til at mange tør å prøve seg, sier hun.

Før kunne navnet på forlaget gi en god pekepinn på et tidsskrifts kvalitet og pålitelighet, påpeker Madland. Nå er landskapet mer uoversiktlig.

– Mange forlag befinner seg i et grenseland og utgir tidsskrift av svært varierende kvalitet, fra ganske bra til utrolig dårlig.

Ute av kontroll

Publisering i godkjente tidsskrifter gir publiseringspoeng. Disse er en del av grunnlaget for den resultatbaserte finansieringen av institusjonene i UH-sektoren, instituttsektoren og helseforetakene.

Nå har regjeringen bestemt at fra 2025 skal ikke publiseringsindikatoren lenger

påvirke budsjettene til universiteter og høyskoler. Røeggen understreker at dette ikke berører registerets primær oppgave: å gi forskere råd om og oversikt over tidsskrifter og forlag med gode rutiner for kvalitetskontroll. Tvert imot vil kanalregisteret spille en enda viktigere rolle framover, i å skille gode tidsskrifter fra dårlige, tror både Røeggen og Madland.

I mars kontaktet forsker Morten Oksvold og universitetsbibliotekar Per Refseth publiseringsutvalget med en tydelig beskjed: Alle tidsskrifter utgitt av forlaget Hindawi burde miste sin status som godkjente i kanalregisteret.

Måten Hindawi driver forlagsvirksomhet på, er ikke i henhold til kravene for å bli anerkjent som et seriøst vitenskapelig forlag, skriver de to i et brev.

Oksvold er tidligere ansatt ved Institutt for kreftforskning ved Universitetet i Oslo. I tillegg har han de siste ti årene brukt fritida til å avsløre problematiske forskningsartikler. Nylig var han involvert i et arbeid som avdekket at en rekke artikler publisert i Hindawi-tidsskrifter, sannsynligvis er produsert av artikkelmøller.

– Tidsskriftene viser heller ingen tegn til å ta klager eller bekymringsmeldinger over brudd på forskningsetikk på alvor, påpeker han.

Kontroversene rundt Hindawi er mange. I Norge har en sak om en stjålet NTNU-artikkel fått mye oppmerksomhet. Internasjonalt dreier det seg om store mengder tilbaketrunkne artikler og sanksjonering av en rekke tidsskrifter.

Oksvold beskriver situasjonen i vitenskapelig publisering som «ute av kontroll». Han mener Hindawi og andre useriøse forlag og tidsskrifter ødelegger for vitenskapelig framgang.

– Vi har sett at feilinformasjon blir akseptert og integrert i faglitteraturen. Det kan få store konsekvenser for klinisk behandling og dermed pasientsikkerhet, understreker forskeren.

Blander seg i redaksjonens arbeid

Oksvold og Refseth fikk i første omgang ikke gjennomslag for sitt forslag i Publiseringsutvalget. Ifølge et prinsippvedtak fra 2019 skal nemlig alle tidsskrift behandles individuelt.

Inntil videre ble det bestemt at 13 av Hindawi-tidsskriftene skulle vurderes til nivå x. Dette er en offentlig liste over tidsskrifter som har mottatt bekymringsmeldinger, og hvor publiseringsutvalget inviterer forskersamfunnet til å bidra med sine erfaringer før endelig vedtak.

Nå har utvalget imidlertid åpnet for en justering av prinsippvedtaket fra 2019.

– Utvalget har fortsatt ikke konkludert i denne saken. Et alternativ som diskuteres, er en variant der vi beholder hovedregelen om å behandle enkeltkanaler, men å unntaksvis kunne vurdere hele porteføljen til bestemte forlag. I dag vil det være snakk om tre–fire slike forlag, deriblant Hindawi, sier Røeggen.

Han forklarer at situasjonen ser litt annerledes ut i dag enn i 2019.

– Vi opplever at en del av problemene i større grad er systemiske og koblet til hvem som utgir tidsskriftene. Det ser ut til at noen forlag legger seg oppi det redaksjonelle arbeidet, og at tidsskriftene dermed ikke har den uavhengigheten som er så viktig. Det kan for eksempel komme sentrale pålegg om alt fra tempo på fagfelleevaluering til siteringspraksis.

Det ser ut til at noen av forlagene legger seg oppi det redaksjonelle arbeidet.

Vidar Røeggen

Spam-varsel

Et annet forslag som er på bordet, er å utvikle et system for varsling av spam-e-poster som forskere mottar. Når for eksempel en viss kvote er nådd, kan tidsskriftet fjernes fra kanalregisteret.

– Det kan tenkes at dette er et bedre svar på utfordringene enn å fjerne hele forlag. Vi vurderer nå ulike tekniske og praktiske måter å håndtere dette på, kommenterer Røeggen.

Han forteller at det kan dreie seg om tidsskrift som lite målrettet inviterer tusenvis av forskere til å bidra – enten

som redaktører, forfattere eller fagfeller. Dermed får kanskje en litteraturprofessor invitasjon om å være redaktør i et kjemididsskrift.

Dette kjenner Merethe Vadla Madland i MNT-utvalget igjen. Som prorektor ved Universitetet i Stavanger skriver hun ikke lenger så mange forskningsartikler selv, men:

– Mange forlag befinner seg i et grenseland, sier Merethe Vadla Madland i publiseringsutvalget. Foto: Universitetet i Stavanger

– Jeg får stadige henvendelser om å være *reviewer*. Særlig de siste fire årene har det vært mye. Jeg har såpass erfaring at jeg ser det i ordlyden med én gang at det er useriøst, men for en forsker som nettopp har begynt sin karriere, er det ikke like lett.

Madland kjenner også til kolleger som har takket ja til å være fagfeller ut fra en tilsynelatende seriøs henvendelse, for så å oppleve at prosessen blir påskyndet veldig. Hun synes det generelt sett er viktig at forskere oppmuntres til å melde fra til publiseringsutvalget gjennom kommentarfunksjonen i Kanalregisteret, når de opplever slik tvilsom praksis. Hun støtter også ideen om å se nærmere på et system for spam-rapportering.

– Hvis det blir gjort på riktig måte, tenker jeg at det kan ha noe for seg. Man må blant annet finne gode, saklige kriterier, understreker hun. ■

– Et strålende trekk

Melketenner fra amerikanske barn ble et våpen i kampen mot atomprøvesprengninger. I dag bruker amerikanske historikere eksempelet for å åpne opp forskningsbegrepet.

TEKST **ELIN FUGELSNES**

Sju år gamle Tommy Blumenthal var en av mange tusen barn som sendte inn melketennene sine til Baby Tooth Survey.
Foto: The State Historical Society of Missouri / Arthur Witman Photograph Collection

Mennesker i hvite frakker på et rent og pent laboratorium. Akademikere som sitter bøyd over PC-en på kontorer bak lukkede dører. Slik ser vi gjerne for oss *forskere*, men det er på tide å utvide perspektivet, mener de to amerikanske historieprofessorene Cyrus Mody og Lissa Roberts, som begge jobber i Nederland.

I Europeiske retningslinjer for forskningsintegritet omtales forskning som «søken etter kunnskap fremskaffet gjennom systematiske studier, analyser, observasjon og eksperimentering». Mody og Roberts' inntrykk er at denne framstillingen gjennomsvyrer akademien generelt.

Under en konferanse om forskningsintegritet og -etikk i Paris, ENRIO-konferansen, argumenterte de for at dette er en snever definisjon som ekskluderer mye og mange som også bør ses på som en del av forskningen. De viste til eksempler fra forskning med ulike mineraler.

– Vi mener alle institusjoner, foretak, enkeltpersoner, praksiser og ressurser som er involvert i forskningsprosessen, fra planlegging til bruk, bør inkluderes i begrepet. En slik definisjon krever også en revurdering av hvordan forskningsintegritet blir forstått og vurdert, understreket hun.

Ved å utvide perspektivet vil man se at de samme politiske og økonomiske kreftene opererer langs hele forskningskjeden, mener historieforskere. Krefter som oppmuntrer til fabrikkering, forfalskning eller plagiering av forskningsresultater, oppfordrer også til utnyttning av arbeidere og samfunn som produserer materialer til forskning.

– Å konfrontere fusk separat vil derfor være å behandle *symptomet*, ikke *årsaken*, fastslo Mody.

Ikke noe de skulle ha sagt?

For å vise de uheldige konsekvensene av den rådende måten å betrakte forskning på trakk Mody og Roberts fram utviklingen av atombomben gjennom Manhattan-prosjektet. Prosjektet ble nylig filmatisert i kassasuksessen *Oppenheimer*.

– Filmen gjør akkurat det vi kritiserer. Den definerer *forskningen* på atomvåpen på en snever måte, og den fokuserer på en begrenset gruppe vitenskapelige forskere, fortalte Mody.

Han minnet om at i realiteten arbeidet rundt en halv million mennesker for Manhattan-prosjektet, ikke bare den

håndfullen forskere som vises i filmen. I tillegg kom en rekke indirekte bidrag fra lokalsamfunnene.

– Mange jobbet i urangruvene. I tillegg bygde de boliger og anlegg, de fraktet raffinert uran og avfall, de driftet vannkraftverk som ble brukt til å separere isotoper, de lagde mat, vasket, reparerte og så videre.

Robert Oppenheimer og de fleste andre forskere mente at dette var bidrag fra ufaglærte folk uten noen ekspertise, og som ikke hadde noe de skulle ha sagt om utviklingen eller bruken av bomben. Slike avgjørelser skulle være forskerstyrte.

En slik holdning, hvor noen er *forskere* og resten er *samfunn*, gir mer makt til dem som vil ty til fornektelse, hemmelighold og fusk for å styre forskningen i retning egen politisk overbevisning, hevder Mody.

– Og ingen kan utfordre dem.

Globale integritetskjeder

Med utgangspunkt i at forskningen er en lang kjede av involverte parter og prosesser, lanserte historieforskerne også begrepet *global integrity chains* – globale integritetskjeder.

– En slik tilnærming krever at vi stiller spørsmål som: «Hvor kommer materialene som blir brukt i forskningen fra, og hvordan har de blitt skaffet til veie?», «Hvor kommer forskningsfinansieringen fra, og hvorfor er noen forskningstema viktigere enn andre?», «Hva blir forskningsresultatene brukt til?», sa Roberts.

– Svarene vil alltid innebære subjektive vurderinger, og kreve refleksjon og åpenhet om verdier både hos oss selv og hos de andre aktørene i globale integritetskjeder, utdypet hun.

Kampanje mot hemmelighold

Mody brukte de kjernefysiske materialene i Oppenheimer-historien for å illustrere hvordan en slik integritetskjede kan se ut.

Han fortalte om de store omkostningene utvinningen av uran hadde for gruvarbeidere både i Belgisk Kongo og for urbefolkningen i Canada og Vest-USA, særlig knyttet til høy forekomst av kreft. Enda verre var det for dem som arbeidet på uranmøllene. Uforsvarlig lagring av radioaktivt avfall berørte innbyggere i store områder rundt St. Louis i USA.

Forskningen som ble gjort på konsekvensene for arbeidere og samfunn, var imidlertid sparsom, uten medvirkning fra de som var berørt, og i noen tilfeller styrt

av et ønske om å bevise at aktiviteten var ufarlig, påpeker Mody.

Da atomprøvesprengninger ble debattert på 1950-tallet, hevdet den etablerte forskeren Edvard Teller at det ikke fantes negative konsekvenser. Motstander mente prøvesprengninger var årsaken til høye forekomster av kreft, men Tellers påstander sto stødigere siden han var den eneste med tilgang til relevante hemmeligstemplede data. Forskere fra Atomic Energy Commission ble også nektet å publisere data som motbeviste Teller.

– Dette fikk en gruppe forskere og innbyggere til å starte en kampanje. De ba barn om å sende inn melketennene sine til analyse av radioaktive isotoper. I motsetning til Teller koblet motstanderne hans forskningen til samfunnet for å kunne gjøre data tilgjengelige. Det var et strålende trekk som direkte bidro til Den delvise prøvestansavtalen i 1963, fortalte Mody.

– Selektiv blindhet

Roberts viste hvordan mange av de samme utfordringene er relevante i dagens utvikling av ny, mer miljøvennlig batteriteknologi, der grunnstoffet mangan er sentralt.

En rekke ulike aktører er involvert i forskningskjeden, fra gruver og fabrikker til industriforeninger, statlige utvalg og militære innkjøpskontorer. Avstanden mellom forskerne, som hylles for suksessen, og dem som graver ut metallene, er stor.

– Det bidrar til en selektiv blindhet når det gjelder de faktiske kostnadene knyttet til forskningen, mener Roberts.

Tid for nye tanker

Hva er så neste skritt? Ifølge Mody og Roberts er historikere gode til å komme med eksempler som rokker ved etablert kunnskap, men mindre rustet til å foreslå praktiske løsninger for fremtida.

De oppfordrer organer som driver med forskningsintegritet og -etikk til å diskutere en bredere tilnærming til arbeidet. Forskere på sin side må tenke gjennom hvem de faktisk er gjensidig avhengige av, og hvordan det bør påvirke de etiske refleksjonene deres, sier Mody til Magasinet Forskningsetikk.

– Et første skritt kan være å anerkjenne disse andre aktørene som forskere, og at de har en ekspertise og ekte kunnskap som er viktig i prosjektet. Deretter må vi tenke på hvilke forpliktelser dette innebærer. ■

Tviler på at etikken strekker til i KI-utviklingen

Fungerer etikken bedre som beskyttelse mot potensielt farlig forskning i dag enn da atombomben ble utviklet? Norske eksperter mener innsatsen må økes.

TEKST KRISTIN S. GRØNLI

Cillian Murphy i rollen som Robert Oppenheimer i et avgjørende øyeblikk der han betrakter den aller første prøvespегningen. Blir det en suksess? På den andre siden: Venter i verste fall Armageddon og verdenskrig? I dag forsøker eksperter å skue inn i framtida til kunstig intelligens. Foto: Universal Pictures / Courtesy Everett Collection / NTB

Når jeg snakker med ledende forskere innen kunstig intelligens, sier de at dette er deres Oppenheimer-øyeblikk.

Det uttalte regissør Christopher Nolan til NBC News i sommer. Anledningen var lanseringen av filmen om den teoretiske fysikeren som under andre verdenskrig ledet USAs atomvåpenprogram.

– Disse forskerne ser nå til J. Robert Oppenheimers historie for å forstå ansvaret sitt når de utvikler teknologi med mulige utilsiktede konsekvenser, fortsatte Nolan.

Katastrofebilder

Forskningen på kunstig intelligens (KI) utvikler seg veldig raskt, og teknologien påvirker allerede de fleste samfunnsområder. Mange katastrofescenarier og advarsler sirkulerer. Menneskehetens utslettelse er ett av dem. Det blir tegnet abstrakte bilder av superintelligente, muligens bevisste og ukontrollerbare maskiner.

Sentrale aktører signerte i vår et opprop om å sette de store KI-eksperimentene på pause, et såkalt moratorium. Forskningen og utviklingen har siden fortsatt med full kraft, også blant de som signerte – for eksempel Elon Musk. Noen få måneder etter oppropet lanserte han sitt eget KI-selskap.

Mer jordnære problemstillinger må slåss for å ikke drukne i alt dette: spørsmål om personvern og overvåkning, slagsider og diskriminering, dypforfalskninger, autonome systemer, manglende regulering, gjennomsiktighet og ansvar, kreativitet og eierskap, manipulasjon og misinformasjon, økende fremmedgjøring og så videre.

Har vi lært nok av tidligere samfunnsomveltende forskning til å møte denne utviklingen på en god måte? Hvordan har synet på potensielt farlig forskning utviklet seg innad i forskningsmiljøene?

En ukontrollert kjedereaksjon

Beregningene viste at det var høyst usannsynlig, men Oppenheimer og kollegaene kunne ikke utelukke at den første prøvesprengningen av en atombombe ville starte en ukontrollert kjedereaksjon med antenning av atmosfæren og ødeleggelse av verden.

– Det er for lite av de gode og levende etiske diskusjonene, sier professor emeritus Ragnar Fjelland. Foto: privat

Joseph Rotblat og Pugwash-bevegelsen vant Nobels fredspris i 1995. Her fra middagen hvor han snakker med statsminister Gro Harlem Brundtland. Foto: Karin Beate Nøsterud / VG / NTB

Det skjedde ikke. Den nye filmens siste scene viser et møte med Albert Einstein etter krigen, der Oppenheimer uttrykker at han likevel tror han har vært med på å starte en verdensødeleggende kjedereaksjon.

En tolkning er at han tror det kjernefysiske kappløpet vil føre til at menneskene til slutt utsletter seg selv. En annen tolkning er at han ser for seg hvordan selv udetonerte atombomber får så stor og negativ innvirkning på verden og samfunnet at det blir en ødeleggelse.

– Det hadde han kanskje rett i. Atomvåpnenes tilstedeværelse endret jo verden fullstendig, sier professor emeritus Ragnar Fjelland ved Senter for vitenskapsteori ved Universitetet i Bergen (UiB).

Han er fysiker og filosof, og tidligere medlem av både Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) og Teknologirådet.

Forskningsetiske vannskiller

Lidelsene og ødeleggelsen som atombombene påførte japanske sivile i Hiroshima og Nagasaki, og nazistenes medisinske eksperimenter på mennesker i konsentrasjonsleir, har blitt stående

som skjellsettende forskningsetiske vannskiller.

I Nürnbergprosessene ble leger som hadde eksperimentert på fanger, dømt for krigsforbrytelser. I kjølvannet kom Nürnbergkodeksen, et dokument med etiske standarder for medisinsk forskning på mennesker.

Viktige etiske prinsipper ble meislet ut, for eksempel frivillighet og informert samtykke. Helsinkideklarasjonen fra 1964 bygde videre på dette.

– I fysikken var det mye mer problematisk å enes på den måten. Sterke krefter ville bare ruste opp. Mange fysikere deltok villig i dette, men det var også en veldig klar opposisjon, sier Fjelland.

Flere som deltok i Manhattan-prosjektet, var imot at atombomben skulle brukes. Den polske fysikeren Joseph Rotblat var likevel den eneste forskeren som forlot Manhattan-prosjektet av moralske grunner.

I 1943 skjønte han at tyskerne ikke ville klare å utvikle noen atombombe før krigen var over, og at amerikanernes motivasjon for å likevel fortsette utviklingen handlet mer om forholdet til Sovjetunionen. Det ville han ikke være med på.

Startskudd i fiskerlandsby

I 1947 skrev Einstein et brev til FNs generalforsamling. Han mente den teknologiske utviklingen ikke hadde bidratt til å øke stabiliteten og menneskehetens velferd, men heller bidratt til farene som truet freden og menneskenes eksistens.

Den danske fysikeren Niels Bohr reiste rundt og snakket med mange statsledere om sin bekymring.

– De ville ikke høre på ham. De ville bare starte opprustningen, sier Fjelland.

Bohr skrev også brev til FN i 1950, hvor han understreket at vitenskapelig fremgang bare må brukes til menneskehetens beste.

I 1955 kom Russel-Einstein-manifestet hvor Bertrand Russell, Albert Einstein, Joseph Rotblat og andre ledende forskere advarte mot atomkrig. Dette førte til en lang rekke konferanser, først i den lille kanadiske fiskerlandsbyen Pugwash.

Pugwash-bevegelsen lever fremdeles. Nobels fredspris ble i 1995 delt mellom Joseph Rotblat og organisasjonen. Nobelkomiteen skrev at et av de viktigste temaene for Pugwash var ansvaret vitenskapen har overfor samfunnet.

– Her er det kanskje mer å lære av Rotblat enn av Oppenheimer, mener Fjelland.

Første indre motreaksjon

Matthias Kaiser er også professor emeritus ved UiBs Senter for vitenskapsteori. Frem til 2019 ledet han senteret, og han ledet NENT fra 1991–2011.

– Før Manhattan-prosjektet fantes en holdning i forskningsmiljøene om at kunnskap alltid ga positiv utvikling for

– Forskere bør ikke la seg styre av penger eller verdier de ikke helt kan vedkjenne seg, sier professor emeritus Matthias Kaiser. Foto: Koi Tü: The Centre for Informed Futures

Fysikeren Norris Bradbury ved siden av atombomben The Gadget. Den ble brukt i den første prøvesprengningen i Trinity i New Mexico i juli 1945. Foto: United States Department of Energy via The New York Times / NTB

samfunnet. Bare man ga forskerne frie tøyler, så ville det komme noe godt ut av det. Denne troen på automatisk fremskritt fikk en knekk under andre verdenskrig, sier han.

Kaiser beskriver Pugwash-bevegelsen som den første motreaksjonen på denne holdningen innad i forskningsmiljøene.

– Senere kom lignende reaksjoner på mange andre områder også. Bevisstheten rundt utilsiktede konsekvenser av forskning ble større, sier han.

Reaksjonen på den såkalte grønne revolusjonen som ble lansert på 1960-tallet, er ett eksempel. Man skulle øke produksjonen i landbruket ved å bruke insektmidler og ugressmidler.

– Den medfølgende ødeleggelsen av biodiversitet førte til mer aktiv tenking på økologi, påpeker Kaiser.

ELSA og RRI førte til endring

På 1970-tallet kom muligheten for å spleise gener eller biter av DNA fra ulike organismer. Det utløste først et moratorium, senere retningslinjer for forsvarlig bruk av teknologien.

Kartleggingen av det menneskelige genom tok dette videre, og enda mer vekt ble lagt på forholdet mellom vitenskap, teknologi og samfunn. I Human Genome Project skulle tre–fem prosent av pengene gå til forskning på etiske, juridiske og samfunnsmessige aspekter (ELSA). Dette startet en internasjonal trend med ELSA-forskning som følgeforskning.

Etter hvert dukket det opp kritiske røster som ønsket slike perspektiver mer

integret i forskningen og utviklingen. Begrepet *ansvarlig forskning og innovasjon* (responsible research and innovation, RRI) dukket opp.

Her ble det understreket at forskere, utviklere, forvaltere og andre samfunnsaktører og interessenter har et ansvar for å forholde seg aktivt til hverandre og arbeide for at forskningsresultater og teknologi blir etisk akseptable, bærekraftige og ønsket av samfunnet.

– Utviklingen førte til en oppfordring om at vitenskapen skulle ta et større sosialt ansvar. Den gode nyheten er altså at mange på forskningsfeltet har erkjent at det er et behov for å forsikre seg om at det ikke går den gale veien, sier Kaiser.

Ser etikken som brems

I EUs forrige forskningsprogram, Horizon 2020, ble RRI et hovedfokus og tverrgående prinsipp. Underprogrammet Science with and for Society var en viktig finansieringsmotor, men i EUs nåværende forskningsprogram, Horizon Europe (HE), er dette lagt ned. Å fremme RRI finnes likevel som målsetting i det overordnede rammeverket for HE.

– Forskningen på forskningsetikk har fått dårligere kår, sier Rasmus T. Slaattelid, nåværende leder for UiBs Senter for vitenskapsteori.

Han trekker frem finanskrisen som en viktig forklaring.

– Europa skulle innovere seg ut av uføret. Det ga grobunn for holdninger om at for mye etisk refleksjon kunne bremse takten, fortsetter han.

– Mange forskere savner gode møteplasser for å diskutere etiske dilemma, sier senterleder Rasmus T. Slaattelid. Foto: Caroline Barata-Slaattelid

Slaattelid understreker at alle forskere har et selvstendig ansvar for å gjøre en etisk vurdering av eget arbeid, men også tenke gjennom hvordan forskningen kan bli brukt av andre.

– I Norge er det NENTs retningslinjer som er mest radikale i å spesifisere forskeres ansvar for å vurdere dette, sier han.

De slår fast at forskningen har et selvstendig ansvar for egen rolle i samfunnsutviklingen. Forskerne har selvstendig ansvar for at forskningen direkte eller indirekte skal komme samfunnet til gode, og for å minimere risiko.

Der forskningen kan misbrukes til å svekke individenes selvbestemmelse, menneskeverd og demokratiske rettigheter, skal forskerne gjøre det de kan for å hindre dette, og for å ikke bli delaktige i slik misbruk.

– Dette gjelder grunnforskning så vel som anvendt forskning og teknolog utvikling, sier Slaattelid.

– Syting og sutring

Den første mottakelsen av denne typen etiske retningslinjer i Norge var ganske negativ, husker professor emeritus Fjelland, som satt i NENT fra opprettelsen i 1991 og frem til 1999.

– Flere mente det var å kreve for mye at man skulle ha ansvar for å vurdere de samfunnsmessige implikasjonene. Det ble mye syting og sutring, og enkelte oppfattet det som tull, sier han.

Fjelland peker på at forskere blir mer og mer spesialiserte. Da er det lett å gjemme seg bak at man bare jobber med en liten bit, og kanskje stille seg uforstående til hvordan man skal kunne ha oversikt nok til å vurdere helheten.

– Veien er lang fra å opprette en etisk komité og lage etiske retningslinjer til at dette gjennomsyrrer forskningsmiljøene, sier Fjelland.

Når det gjelder kunstig intelligens spesielt, publiserte NENT i 2019 en egen

betenkning som går i dybden på hvordan forskningens samfunnsansvar bør forstås.

Mangler insentiver

De forskningsetiske retningslinjene er altså på plass, og det finnes store mengder RRI-forskning som viser hvordan etikken kan anvendes i praksis. Fjelland er likevel ikke så sikker på om utviklingen er kommet så mye lenger i dag enn da han var student på 60- og 70-tallet.

– Spørsmålet er hvordan vi kommer fra prinsippene, som det ikke koster så mye å si seg enig i, til hva vi skal gjøre i det praktiske.

Kaiser sier noe av det samme.

– Fortsatt blir etikken ofte et fikenblad. Man vil gjerne krysse den av på huskelista og få et stempel som viser at man er etisk ansvarlig.

De genuine og åpne etiske diskusjonene er fremdeles vanskelige å få til, blant annet fordi insentivene mangler, mener han.

– Det er en skandale at forskersamfunnet er så tause som vi er om den lille andelen av forskningen som har mulige farlige konsekvenser. Se for eksempel på den norske utredningen av dyphavsgruvedrift.

Kaiser tror den offentlige debatten er viktigere enn etiske komitéer ved slike korsveier, og at en større del av forskersamfunnet må melde seg på.

– Det er lett å prate om etikk, og det bygger legitimitet, sier teknologifilosof og senterleder Anders Braarud Hanssen.

– Beslutninger om kunstig intelligens blir ofte tatt i private fora, sier professor Kjetil Rommetveit. Foto: privat.

Rot i sysakene

Anders Braarud Hanssen ved NTNU er teknologifilosof og leder Senter for digitalt liv Norge. Han mener det er viktig å forstå at kunstig intelligens, på et helt grunnleggende nivå, ikke er en nøytral eller objektiv databehandler.

– Algoritmene som utvikles, og data-settene som brukes til å trene dem, er ikke nøytrale. De har ulike typer forutinntattethet. Dette trenger ikke være et problem, om vi vet hva antagelsene er. Det kan raskt bli et *stort* problem om vi ikke vet, sier han.

Hanssen tror alle aktørene, inkludert forskerne, må tvinges til å pakke ut sine antagelser, både faglige og verdimesse, hvis kunstig intelligens skal utvikles på en ansvarlig måte.

– Jeg er ikke optimist. Om 10–15 år tror jeg vi kommer til å kjenne på at vi ikke hadde orden i sysakene, altså at det ikke var en god dialog mellom forvaltningen og forskningsmiljøene bak kunstig intelligens, sier Hanssen.

Må ikke få sitte i fred

– Forskningsetikken er veldig viktig, og vi trenger den i dag enda mer enn før, men den er ikke nok. Vi trenger sterkere verktøy, mener teknologifilosofen.

Han mener det er sentralt å øke forskningsmiljøenes forståelse av at de må lytte til andre stemmer og narrativer rundt teknologiutvikling enn de har pleid å gjøre – for eksempel brukere, sårbare grupper eller folk i interesseorganisasjoner.

– Etikken er teoribasert. Vi kan heller kalle det et moralsk ansvar. Forskere og utviklere må ikke få sitte på kontorene eller laboratoriene sine i fred, slik de kanskje aller helst vil. Vi kan ikke stole på at de fokuserer nok på usikkerhet, for det er ikke i deres interesse, sier Hanssen.

Kjetil Rommetveit er professor ved Senter for vitenskapsteori ved UiB og forsker på politisk styring gjennom store digitale systemer. Han er helt enig i at veien å gå er samarbeid på tvers – av både fag, samfunnssektorer og stater.

– Dette må løftes opp på et kollektivt nivå, så vi får til en form for forpliktende regulering som virker på tvers av de som utvikler, finansierer, implementerer, bruker og regulerer kunstig intelligens, sier han.

Forskningsetikken er veldig viktig, og vi trenger den mer enn før, men den er ikke nok. Vi trenger sterkere verktøy.

Anders Braarud Hanssen

I en situasjon hvor sterke aktører posisjonerer seg geopolitisk, er det ikke så enkelt å se for seg hvordan dette skal skje.

– Jeg ser konturene av noe nytt i forsøkene på å designe etikk inn i infrastrukturen gjennom standardiseringsprosesser, som for eksempel i EUs personvernforordning (GDPR) og i forslaget til EUs lov om kunstig intelligens, sier Rommetveit.

Forslaget forsøker å få i stand en risikovurdering basert på teknologiens konkrete anvendelser. Ulike typer teknologi er gradert fra minimal risiko til uakseptabel risiko. I den siste kategorien finner vi for

eksempel kognitiv manipulasjon, sosial rangering og ansiktsgjenkjenning.

– Dette forutsetter imidlertid at offentlige institusjoner har en makt som de kanskje ikke har, siden feltet er så sterkt preget av private aktører som gjerne handler i samsvar med militære interesser og lignende, forklarer Rommetveit.

Ned på jorda

Både Hanssen og Rommetveit mener et viktig første skritt er å få bukt med teknologideterminismen. Dette er forestillingen om at den teknologiske utviklingen dundrer i vei, og at vi bare må henge med for å unngå å sakke akterut.

På dette punktet er parallellen til Oppenheimer og Manhattan-prosjektet tydelig. Mange forskere ble med fordi de trodde de var i et kappløp med fysikere i Tyskland.

Ulike aktører kan ha en egen interesse av å opprettholde et slikt bilde.

– Forslaget om et moratorium på utvikling av kraftig kunstig intelligens var ikke helt troverdig, fordi man snakket om at kunstig intelligens kan ta over verden eller utslette menneskeheten. Det nærmer seg science fiction og tilskriver teknologien en veldig stor makt, sier Rommetveit.

Han tror slik oppblåsning bidrar til å fremme agendaen til aktører som signerte oppropet, samtidig som det får dem til å fremstå som ansvarlige.

– De enorme dystopiene og utopiene bygger opp under teknologideterminismen og skaper resignasjon og en følelse av avmektighet. Dette tar oppmerksomheten bort fra de mer jordnære problemene som er potensielt farlige, sier Rommetveit.

Rommetveit mener det er viktig å huske at teknologien ikke lever sitt eget liv, men at det alltid er menneskelige prosesser i bakgrunnen.

– Det er disse vi bør se på. Her er det dypt problematiske ting, sier han.

Spørsmålet er hvem som skal legge til rette for dette. Hanssen beskriver et forskningspolitisk vakuum.

– Nå mangler øremerkede midler til RRI-forskning. De etiske, juridiske og samfunnsmessige aspektene skal integreres mer i alle forskningsprosjekter, i strategiene til forskningsinstitusjonene, og i selve teknologiutviklingen. Den politiske evnen til å få dette til å skje, er lav, konstaterer han. ■

Kurses i mellom- menneskelige relasjoner

En trygg relasjon mellom veileder og stipendiat hindrer konflikt og legger til rette for læring, ifølge norske eksperter. I Amsterdam utfordres veiledere til både å granske og endre egen atferd på kurs.

TEKST **ELIN FUGELSNES**

At forholdet mellom veileder og stipendiat kan være utfordrende, er slett ikke noe nytt. Men konfliktene, overtrampene og i verste fall overgrepene blir i stadig større grad løftet fram, dokumentert og debattert.

To spørreundersøkelser gjennomført av henholdsvis Stipendiatororganisasjonene i Norge (SiN) og Stipendiatenes interesseorganisasjon ved Universitetet i Oslo (UiODoc) har nylig kartlagt situasjonen. Der beskriver noen av stipendiatene sitt forhold til veileder:

«Veilederen min gjør narr av karaktertrekkene mine, ler av meg når jeg stiller spørsmål om prosjektet mitt, gir meg ikke veiledning, for å nevne noen få problemer», svarer én. En annen beskriver veilederen som «diktatorisk og svært urimelig», en tredje forteller om maktmisbruk, som å ta æren for andres arbeid. En fjerde påpeker at «vi har heller ikke noe personlig forhold», og forteller at veileder aldri spør hvordan

det går, ikke engang når stipendiaten har fått refusert en artikkel.

Resultatene fra spørreundersøkelsen er ikke publisert ennå, men utdrag ble presentert på Forskningsetisk forum i regi av De nasjonale forskningsetiske komiteene i september. Der oppsummerte leder i SiN Ole Kristian Dyske-land også foreløpige resultat for hvordan stipendiat vil rangere sitt forhold til veileder:

– Mange har det veldig bra, men skremmende mange gir ikke en veldig god *rating* av forholdet.

Kan ende i konflikt

Bjørn Torgrim Ramberg er leder i Forskningsetisk utvalg ved UiO, som behandler meldinger om mulige brudd på anerkjente forskningsetiske normer. Hans erfaring er at ulike sider i relasjonen mellom veileder og stipendiat ikke sjelden er et aspekt i sakene. Maktasymmetri kan ofte forsterke konfliktene.

– Stipendiaten er svært avhengig av sin veileder, mens veileder i mye mindre grad er avhengig av stipendiaten. Det kan føre til situasjoner hvor stipendiat for eksempel føler seg presset til å finne seg i ting de ikke burde finne seg i, sier Ramberg.

Han deltar i opplæring i forskningsetikk blant ph.d.-stipendiat ved flere av universitetets fakulteter. Også på disse samlingene kan samspeillet med veileder og ulike former for vanskelige relasjoner fort bli et tema.

Rambergs hovedinntrykk er imidlertid at de aller fleste stipendiat får god oppfølging og snakker positivt om det de får ut av veiledningen. Så hva kjennetegner en velfungerende relasjon mellom stipendiat og veileder?

– Tillit, troverdighet og åpenhet tenker jeg er nøklene, oppsummerer Ramberg og utdyper:

– Ofte vil det være greit avklarte roller og en felles forståelse av ansvar og

Tamarinde Haven har vært med på utviklingen av programmet Superb supervision. Foto: Privat

forpliktelse, en viss fleksibilitet og raus-
het fra begge sider, og rom for å snakke
om ting som kan være vanskelige.

Mye av dette er styrt av personlighets-
trekk som andre ikke har innflytelse over,
påpeker Ramberg.

– Men institusjonene har et ansvar for å
hjelpe veiledere å hente ut det beste ved
seg selv ved å gi dem noen teknikker,
påminnelser og rutiner, sier han.

Frykt for ydmykelse og straff

Ved to universiteter i Amsterdam i Neder-
land har veileders evne til å skape en god
og trygg relasjon til stipendiaten eksplisitt
blitt satt på kursagendaen, gjennom et
tre-dagers program kalt Superb super-
vision. Tamarinde Haven er assisterende
professor ved Tilburg University og en av
hjernene bak kurset.

Ideen dukket opp da hun i doktor-
gradsprosjektet sitt forsket på det akade-
miske forskningsklimaet i Amsterdam.
Uilstrekkelig veiledning åpenbarte seg
som en stor bekymring.

– I kurset prøver vi å forene de
mellommenneskelige ferdighetene og de
forskningsetiske ferdighetene, forteller
hun til Magasinet Forskningsetikk.

– *Hvordan henger disse to sammen?*

– Det er to måter å svare på det på.

Den ene er den negative: Hvis veileder
mangler mellommenneskelige ferdig-
heter, er det mindre sjans for at stipen-
diaten tør å ta opp bekymringer rundt
etikk eller integritet. Stipendiaten kan
være redd for å bli ydmyket, straffet eller

få sparken. I slike tilfeller øker risikoen
for at forskningen blir mer uetterrettelig
(sloppy) enn nødvendig, fordi viktige
tema ikke blir drøftet.

På den andre siden, forklarer Haven:
En lyttende og interessert veileder som
legger til rette for fruktbare diskusjoner og
skaper gode relasjoner, vil skape et godt
grunnlag for forskningsetisk læring.

*Institusjonene har
et ansvar for å hjelpe
veiledere å hente ut det
beste ved seg selv.*

Bjørn Torgrim Ramberg

Må lage «måltidet» selv

Rundt 150 personer har gjennomført
kurset. Deltagerne diskuterer blant annet
forskningsetiske dilemmaer og ansvarlig
forskning. Hva som er et trygt arbeids-
miljø, og forventningsavklaringer mellom
stipendiat og veileder står også på agen-
daen. Deltagerne snakker om og øver på
mellommenneskelige ferdigheter, særlig
det å lytte og å gi tilbakemeldinger.

De spiller rollespill med utgangspunkt
i utfordrende situasjoner fra sin egen
praksis – og de går i seg selv for å finne
ut hvem de ønsker å være som veileder.

Haven understreker at hver enkelt må
gjøre en jobb også etter kurset.

– Vi diskuterer alle typer strategier
som folk kan bruke for å gi tilbakemel-
dinger, for å coache og for å lytte. Disse
strategiene må veilederne selv transfor-
mere og skreddersy på en måte som
passer for dem. Vi gir folk et utvalg
ingredienser, men det er opp til dem å
lage måltidet, med alle typer smaker og
kryddere fra deres egen fortid og bak-
grunn.

Greske mentorer og fusk i USA

Den grunnleggende kunnskapen som
kurset baserer seg på, har røtter langt
tilbake.

– Ideen om å ha en mentor stammer fra
den greske antikken, påpeker Haven.

Fra nyere tid trekker hun fram omfat-
tende forskning på pedagogisk veiledning,
og kunnskap om psykologisk trygghet og
institusjonell tillit fra ulike felt.

Innen forskningsetikken spiller ulike
granskinger fra det amerikanske Office of
Research Integrity (ORI) på slutten av
2000-tallet en viktig rolle, ifølge Haven.
Flere av disse viste seg å være knyttet til
stipendiater som ikke hadde fått tilstrek-
kelig oppfølging.

– Allerede der begynte diskusjonen
om betydningen av en involvert og
ansvarlig veileder. Også i ALLEAs Code
of Conduct for Research Integrity er det
en sterk understreking av rollemodell-
aspektet og ansvaret for å bygge en felles-
skapskultur der ansvarlig forskning kan
blomstre.

– Avgjørende for læring

Anne Line Wittek er professor i pedago-
gikk ved Universitetet i Oslo og medlem
av Den nasjonale forskningsetiske komité
for samfunnsvitenskap og humaniora
(NESH). Hun forsker blant annet på
veiledning i et pedagogisk perspektiv,
både kolleger som veileder hverandre,
og veiledere som har ansvaret for master-
eller ph.d.-studenter.

Wittek synes Haven og hennes kolleger
i Nederland gjør et viktig arbeid når de
setter relasjoner på agendaen.

– Forskningen på mitt felt underbygger
betydningen av denne interaksjonen. Det
handler om egenskaper som troverdighet
og ærlighet, kommunikasjonsferdigheter,
å være en aktiv lytter, respekt, empati, tid
– og at den som blir veiledet, føler seg
trygg, verdsatt, respektert og sett, forkla-
rer Wittek.

Anne Line Wittek er professor i pedagogikk ved UiO. Foto: UiO

Bjørn Torgrim Ramberg leder Forskningsetisk utvalg ved UiO. Foto: UiO

Hun beskriver den relasjonelle tryggheten som avgjørende for at noen skal tørre å spørre, vise seg svake eller be om hjelp.

– Det er slike kvaliteter som avgjør hvorvidt den som får veiledningen, tør å være ærlig og sette ord på hva han eller hun sliter med. Når noen våger å gjøre seg sårbar på den måten, stiller de seg samtidig i posisjon til å lære ved å være villige til å lytte og tolke og ta til seg det som sies. Først da kan veiledningen brukes til å komme videre eller å løse et problem.

Wittek understreker samtidig at ansvaret for etikken i veiledning må deles mellom alle nivåer i organisasjonen; fra stipendiaten selv til veileder, prosjektledere og ledere på alle nivåer.

– En annen viktig måte å jobbe med dette på er på kulturelt nivå. Målet må være at det skal være helt greit og vanlig å dele utfordringer og erfaringer og å hjelpe hverandre i situasjoner der man står fast, sier hun.

En intens opplevelse

I en pilotstudie av Superb supervision som ble gjennomført i 2019, svarte deltagerne og deres stipendiater på en spørreundersøkelse. Der rangerte begge parter veiledernes mellommenneskelige ferdigheter i gjennomsnitt høyere enn før kurset.

Mange av deltagerne hadde fått en vekker når det kom til betydningen av mellommenneskelige ferdigheter, og hvordan de kunne forbedre sin egen veiledning.

Flere beskrev samtidig kursdeltagelsen som en intens opplevelse. Svarene antydte

at det var uvant å gå inn i temaer som var knyttet til følelser hos dem selv og hos ph.d.-stipendiatene deres – noe som sjelden diskuteres på tradisjonelle møter i akademia.

Til tross for gode tilbakemeldinger på kursopplegget var det ikke stemning for å gjøre det obligatorisk. Hvis kursmiljøet ble preget av deltagere som egentlig ikke ønsket å være der, fryktet flere at det ville begrense dem som faktisk ønsket å lære noe og forandre sin egen atferd.

Kurset har forblitt frivillig og tilbys nå regelmessig ved to universiteter i Amsterdam.

En utfordring med frivillighet er at noen veiledere aldri vil delta. Haven avviser ikke at det kan være hensiktsmessig å stille krav om opplæring.

– Men det avhenger av formålet. Hvis opplæringen skal øke *kunnskapen* eller *oppmerksomheten* om mellommenneskelige ferdigheter, kan det være fruktbart å gjøre den obligatorisk. Hvis den derimot skal øke selve *ferdighetene*, er jeg mer skeptisk til om det vil være nyttig å kreve deltagelse, sier hun.

– Håper å nå alle

Omfattende selvransakelse bør ikke tvinges på noen, mener også Bjørn Ramberg og Anne Line Wittek ved UiO. Samtidig tror de mange er interessert i tematikken – både fordi de synes det er utfordrende å være veileder, og fordi de ønsker å løse stipendiaten gjennom doktorgradsperioden på en god måte.

Rambergs oppfatning er at ved fakultetene på UiO er det klar bevissthet om det relasjonelle aspektet av veiledning. Dette er et viktig tema på kursene i forskningsetikk for veiledere, som tilbys regelmessig, forteller han.

– Ett av målene der er også å bidra til at veiledere snakker med andre veiledere, og på den måten legge til rette for erfaringsdeling og refleksjon. Ved å bevisstgjøre om hvor viktige relasjoner er, kan vi bidra til å bygge god forskningsetisk kultur, konstaterer han.

Flere institusjoner i Norge diskuterer nå om opplæring for veiledere skal gjøres obligatorisk.

– Ved UiO er dette et arbeid i rask utvikling. Det er ennå ikke obligatorisk, men mange fakulteter har god deltagelse, og vi håper etter hvert å nå alle som går inn i veilederrollen, sier Ramberg. ■

Kred og konflikt

Sure arbeidsdager, personkonflikter og urettferdig fordeling av skyld. Det kan bli konsekvensen av å utsette diskusjon om forfatterskap, mener Granskingsutvalgets nestleder. Flere tar til orde for mer fagspesifikke forfatterskapskriterier.

TEKST **ELIN FUGELSNES**

Korresponderende forfatter, medkorresponderende forfatter, medforfatter, førsteforfatter og sisteforfatter – titler som i de aller fleste tilfeller er en hedersbetegnelse, og som kan få fart både på karrieren og søknader om forskningsmidler. På den andre siden:

– Forfatterskap dukker ofte opp som hovedtema eller som et element i sakene vi går inn i. Spørsmålene er gjerne knyttet til hvem som er rettmessige forfattere, og dermed hvem som har ansvaret, forteller Geir Sverre Braut, nestleder i Nasjonalt

utvalg for gransking av uredelighet i forskning (Granskingsutvalget).

Han er tydelig på hva som kan skje hvis det ikke er orden i sysakene.

– Sure arbeidsdager, personkonflikter som kunne vært unngått, og i verste fall et stempel på seg om uredelighet, selv når andre er minst like skyldige.

Publiseringspress

I november inviterte Granskingsutvalget til et åpent seminar der medforfatterskap var et av hovedtemaene. Magne Nylenna,

professor emeritus i samfunnsmedisin og tidligere redaktør av Tidsskrift for Den norske legeförening, beskriver det som høyaktuelt.

– Presset om å publisere mest mulig øker. Samtidig har antall forfattere på hver artikkel økt, og vi har gått fra å snakke om flerforfatterskap til å snakke om hyperforfatterskap med opptil flere hundre forfattere på samme artikkel. Dette fører til nye utfordringer, påpeker han.

Nylenna var med på å utvikle kriteriene for forfatterskap i biomedisinske tidsskrifter, Vancouveranbefalingene, på 1980- og 1990-tallet. Anbefalingene ble første gang publisert av den internasjonale komiteen for medisinske tidsskriftredaktører (ICMJE) i 1985 og er senere revidert flere ganger.

Siden da har Nylenna vært en ivrig ambassadør for tematikken, blant annet på forskningsetikk-kursene for ph.d.-stipendiater ved Universitetet i Oslo.

– Tematikken de er mest interessert i, er forfatterskap, forteller han.

Ansvar og skyld

Nylig behandlet Granskingsutvalget en sak om forfalskning av bilder i ni forskningsartikler. Flere forskere stod oppført som forfattere. Det lokale redelighetsutvalget konkluderte med at én av dem hadde opptrådt vitenskapelig uredelig. Han hadde vært medforfatter på alle artiklene og hatt en spesielt viktig rolle på fire av dem.

Forfatterskap er ofte et element i sakene som havner på Granskingsutvalgets bord, forteller nestleder Geir Sverre Braut.
Foto: Svein G. Lunde, Stavanger universitetssjukehus

En forsker fikk all skylden alene. Det stilte vi spørsmål ved.

Geir Sverre Braut

Selv om forskeren erkjente at det var flere feil i artiklene, hevdet han at handlingene ikke var foretatt med hensikt. Feilene måtte betraktes som uforsiktighet og glemsel.

Forskeren klagde til redelighetsutvalget, men nådde ikke fram. Da klagen rutinemessig ble sendt videre til Granskingsutvalget, var det særlig én ting medlemmene der stusset på: Det lokale redelighetsutvalget hadde bare diskutert ansvaret til denne ene forfatteren.

– En forsker fikk all skylden alene. Dette stilte vi spørsmål ved, forteller Braut.

Han understreker at Vancouveranbefalingene er tydelige på at alle medforfattere skal kunne ta et felles ansvar for det som er publisert.

Braut mener dette var medvirkende til at utvalget konkluderte med at forskeren ikke hadde opptrådt grovt uaktsomt.

Passer hansen?

Et av spørsmålene som vakte stor interesse på Granskingsutvalgets seminar, var Vancouveranbefalingenes gyldighet. Professor i filosofi Jakob Elster er en av dem som er skeptisk til utbredelsen de har fått. Han mener mye tyder på at anbefalingene ofte blir ansett som universelle.

– Man har et sett kriterier for medforfatterskap som er utviklet innen den medisinske tradisjonen og til bruk i medisinske fagartikler. Da er det ikke gitt at de passer til fagområder med andre publiseringstradisjoner, som i filosofi der de fleste fortsatt er eneforfattere. Man må spørre seg om hansen man har fått, passer til hånden, mener Elster.

Selv har han flere spørsmål: Matcher egentlig Vancouveranbefalingenes framstilling av god praksis for medforfatter-

skap det som regnes som god praksis innenfor humaniora og samfunnsvitenskap? Gir de svar på ulike fagspesifikke spørsmål om medforfatterskap?

Elster påpeker også at Vancouveranbefalingene er bygd opp rundt «data-innsamling», «design» og andre begrep som ofte er fremmede, i alle fall i humaniora.

En ting er at dette *kan* skape usikkerhet og uklarhet om medforfatterskap, men han er mer opptatt av fordelene med bedre tilpassede retningslinjer.

– Ved å ta diskusjonen i de enkelte fagmiljøene kan vi kanskje få bedre løsninger. En slik prosess er også viktig for at forskerfellesskapet skal finne løsninger på nye utfordringer rundt medforfatterskap som dukker opp, for eksempel bruk av kunstig intelligens i arbeidet med en tekst.

Komplisert å lage retningslinjer

Braut i Granskingsutvalget tror Elster kan ha et godt poeng.

– Det må bli en øvelse innenfor hver enkelt vitenskap å avgjøre det, sier han og gir et eksempel på hvordan dette kunne foregå i praksis:

– Vancouver-reglene har sitt opphav i en gruppe medisinske redaktører som så at det måtte ryddes opp. Det kunne tenkes at en gruppe tidsskrifter innenfor andre vitenskaper også ville skriftliggjøre prinsippene som de anså å ligge til grunn for gyldig forfatterskap.

Magne Nylenna synes også Elsters innvendinger er «veldig relevante». Nylenna ønsker lignende kriterier tilpasset humaniora velkommen, men han mener at de fleste prinsippene i Vancouveranbefalingene er universelle.

Magne Nylenna var med på å utvikle de Vancouveranbefalingene. Foto: Øyvind Larsen

Jakob Elster oppfordrer ulike fagmiljø til å diskutere retningslinjer for medforfatterskap. Foto: privat

– Det er komplisert og vanskelig å lage gode retningslinjer for forfatterskap. Vi har holdt på med det i 40 år nå, så vel bekomme.

Tre gode råd

Brauts ønskedrøm er at Granskingsutvalget både skal få færre saker om medforfatterskap og saker som er lettere å vurdere fordi forfatterskap har blitt gjennomdiskutert og avklart fra starten av. Han har tre allmenngyldige råd til alle, uavhengig av hvor de hører hjemme vitenskapsmessig og teoretisk. Forebygging er stikkordet.

- Avklar allerede i planleggingsfasen av et forskningsprosjekt hvem som skal være medforfatter, og hvilken rolle den enkelte skal ha.
- Synliggjør det konkrete bidraget fra hver enkelt forfatter i artikkelen. Hvem har samlet inn data, hvem har laget modeller, osv.
- Institusjonen må ha tydelige føringer og robuste ordninger for hvordan konflikter skal fanges opp og oppklares.

– Er dette på plass, er det gode muligheter for å unngå forfattertrøbbel, mener Braut. ■

Illustrasjonsbilde: NTB

Smittet kvinner med zikavirus

For første gang har forskere med vilje smittet frivillige deltagere med zikaviruset.

Viruset gir vanligvis milde symptomer, men kan forårsake fosterskader. I 2016 slo Verdens helseorganisasjon alarm, og en rekke vaksinstudier ble planlagt. Så sank antall smittede plutselig drastisk, og det ble vanskelig å gjennomføre studiene.

Nå er forskere bekymret for at viruset skal slå til igjen før en vaksine er klar. Etter grundige etiske vurderinger fikk forskere i USA lov til å gjøre en såkalt eksponeringsstudie i 2022. 20 friske kvinner ble smittet, mens 8 kvinner var i kontrollgruppen. Resultatene tyder på at eksponeringsstudier kan være en trygg og effektiv metode for å teste ut zikavaksiner med langt færre deltagere enn i vanlige kliniske studier.

www.nature.com

Hodeskaller skaper hodebry for museum

Stavanger Museum beklager at de ennå ikke har sendt tilbake fem hodeskaller og skjelettdeler som ble funnet på et fjernlager i 2019.

Levningene stammer sannsynligvis fra san-folket, som i perioder har blitt utsatt for grotesk forfølgelse som urfolk. Levninger ble solgt eller donert til blant annet institusjoner over hele verden.

Nå arbeider museet med å avklare hvilket land som har krav på levningene. Først da kan en eventuell tilbakeføringsprosess settes i gang.

Illustrasjonsfoto av san-folket: franco lucato / Shutterstock.com

Kilde: nrk.no

Du utkonkurrerer ikke en feilaktig historie med fakta. Du utkonkurrerer den med en bedre historie.

Forsker, forfatter og formidler
Jo Røislien i kronikk om formidling på forskning.no

Illustrasjonsbilde: Shutterstock

Ny erklæring om KI vil samle forskning

Representanter fra 29 land, deriblant USA og Kina, ga sammen ut The Bletchley Declaration 1. november. Erklæringen handler om hvordan vi kan ta tak i muligheter og risikoer ved kunstig intelligens (KI).

For å møte det nyeste og mest avanserte innen KI (*frontier AI*) har gruppen blant annet forskning på agendaen. Den ønsker å identifisere sikkerhetsrisikoer og bygge en felles vitenskapelig og evidensbasert forståelse av risikoene. For å bidra til dette støtter gruppen det den beskriver som «et internasjonalt inkluderende nettverk av vitenskapelig forskning på sikkerhet i 'frontier AI'».

Kilde: www.gov.uk

Vil vise vei for institusjonene

Hvordan skal institusjonene behandle uredelighetssaker? Og hva med andre forskningsetiske spørsmål og saker? Dette er tema i en ny veileder om institusjonenes ansvar for forskningsetikk fra De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK).

– Bakgrunnen for arbeidet var blant annet at vi fikk mange henvendelser i FEK som viste at det var uklart hva institusjonene skal gjøre. Det som står i forskningsetikkloven, er knapt og ikke dekkende. Det blir forskjellig praksis ved institusjonene som følge av ulik tolkning og implementering, sa Vidar Enebakka da veilederen ble lansert.

Kilde: www.forskningsetikk.no

Bjørn Hofmann
professor i medisinsk etikk og filosofi ved Institutt for helsevitenskap ved NTNU på Gjøvik og Senter for medisinsk etikk ved Universitetet i Oslo; har undervist forskere og andre i vitenskapsteori og forskningsetikk

Å trene kjerneverdier er like viktig som å trimme kjernemuskulatur!

Hvorfor er det så vanskelig å lære forskningsintegritet? En grunn er at moralen ikke (bare) styres av fornuften.

En fersk kunnskapsoppsummering anbefaler fire konkrete tiltak for å fremme forskningsintegritet. For det første må vi ha gode retningslinjer og prosesser for forskning. Vi må også ha klare prosedyrer for håndtering av brudd på forskningsintegritet. God utdanning og opplæring i forskningsetikk er et tredje tiltak, og fortløpende monitorering og evaluering av integriteten et fjerde.

Forskningsetiske lærevansker

Dette er velkjente tiltak, men hvor virksomme de er, er ukjent. For eksempel viser det seg at kurs i forskningsetikk har liten og kortvarig effekt.

Tidligere har jeg skrevet i denne spalten om hvordan verdien av gode kurs i forskningsetikk undergraves av *dårlige holdninger og handlinger* i forskningsmiljøene. Denne gangen skal jeg se på hvordan våre *moralske tilbøyeligheter* kan være til hinder for å fremme forskningsintegritet.

Moralske forsvarsadvokater

Moralpsykologer har vist at moralske intuisjoner om hva som er rett og galt, kommer forut for etisk refleksjon. Det er intuisjonene, og ikke refleksjonen, som styrer beslutningene. Det er altså ikke slik at moralske dilemmaer fører til etisk refleksjon som leder til beslutninger.

Moralsk er vi mer som *forsvarsadvokater*, som finner gode argumenter for å forsvare våre handlinger, enn som *dommere*, som gjør en samlet vurdering på bakgrunn av nøye studerte fakta i saken. Mange som er tatt i forskningsfusk, gir omfattende forklaringer på hvorfor de handlet som de gjorde. Etikken er moralens etterpåklokskap – bokstavelig talt.

Fellesskapet først

En annen utfordring er gruppetenkning (group think), altså at en gruppe handler irrasjonelt eller umoralsk for å ivareta fellesskap og bevare harmoni. Det tok lang tid før ledelsen ved Karolinska Institutet ville reise spørsmål ved aktiviteten til Paolo Macchiarini – han ble jo ansett for å være en stjernekirurg og superforsker.

«Moralske stammer» er et relatert (men forskjellig) fenomen. Individuer vil intuitivt velge det som er best for sin «stamme», for eksempel en forskergruppe, og ikke nødvendigvis for seg selv. Forskere kan for eksempel akseptere medforfattere som ikke har bidratt på deres publikasjon, uten at de selv har noen vinning av dette. Problemet oppstår når de ulike forskerstammene har ulike oppfatninger av hva som er riktig og galt. Da blir det «moralske stammekriger» – og vanskelig å samle seg om en felles moral.

Sett intuisjonene på agendaen

Det er altså flere grunner til at vi har forskningsetiske lærevansker. At vi i stor grad styres av våre moralske intuisjoner, synes å være en av dem. Da hjelper det kanskje lite om forskere gjøre edle og grundige refleksjoner i helgene, eller går på kurs.

Hva er egentlig effekten av å kultivere våre moralske intuisjoner gjennom refleksjon, retningslinjer eller karakterbygging? Derom strides de lærde.

Uansett er det viktig at vi som forskere tenker gjennom våre moralske intuisjoner – hvor de kommer fra, og hvordan vi begrunner dem.

Og neste gang du er ute og trimmer, kan du tenke på hvordan du skal trimme dine moralske tilbøyeligheter i tillegg til dine kroppslige muskler. Å trene kjerneverdier er like viktig som å trimme kjernemuskulatur! ■

Våre andre faste spaltister er **Jan-Ole Hesselberg**, **Norunn Myklebust** og **Elisabeth Staksrud**.

Skjult kamera mot barnemishandling

Professor David Southall avslørte at 33 barn ble utsatt for livstruende vold av sine foreldre. Den kontroversielle bruken av skjult kamera gjorde ham til den mest omstridte barnelegen i Storbritannia.

TEKST LARS KLUGE

David Southall var spesialist i pusteproblemer hos barn og jobbet på The Royal Brompton Hospital i London. I 1986 fikk de inn en to år gammel gutt som stadig hadde fått luftveiene blokkert og var blitt gjenopplivet på sykehuset flere ganger. Legene fant ingen medisinsk forklaring. Southall begynte å mistenke at det var moren som hadde forsøkt å kvele gutten, og koblet inn politi og barnevern.

Etter forslag fra politiet ble skjult kamera installert på sykerommet der barnet og moren var innlagt. Mange på sykehuset var svært kritiske til overvåkingen. Lenge skjedde det heller ingenting, og Southall begynte å forberede sitt oppsigelsesbrev. Han kunne ikke fortsette etter en sånn fadese.

Så, etter en uke med overvåking, ble mistankene hans bekreftet. Videoen levnet ingen tvil om at moren forsøkte å kvele barnet med en t-skjorte, og hun tilsto at det var det samme som hadde skjedd tidligere.

Dette ble starten på Southalls karriere som ekspert på Münchhausen by proxy, foreldre som skader barna sine for å få oppmerksomhet.

Avslørte grov mishandling

I perioden 1986 til 1994 overvåket Southall til sammen 39 barn og deres foreldre. Bruk av skjult kamera var godkjent av The Research Ethics Committee, sykehuset, barnevernet og politiet.

Barna hadde kommet til sykehuset etter å ha opplevd livløshetsanfall (apparent life-threatening events, ALTE). Ingen av dem hadde noen sykdomshistorie som tilsa at de skulle oppleve ALTE. Southall sammenlignet dem med en gruppe på 46 barn som også hadde hatt ALTE, men hvor medisinske årsaker kunne forklare tilstanden. Disse ble ikke videoovervåket.

Overvåkingen av de 39 barna viste at 33 av dem ble utsatt for alvorlig mishandling. Det tok mellom 15 minutter og 15 dager å avsløre den grove volden. Etter å ha dokumentert 16 livstruende mishandlinger hadde Southall fått tilstrekkelig data og betraktet ikke lenger overvåkingen som forskning.

Livsviktige funn

Som følge av Southalls undersøkelser ble barna tatt fra foreldrene, og det reddet sannsynligvis livet til flere av dem.

Han fant ut at det ikke bare var mangel på en medisinsk forklaring som skilte barna som ble overvåket, fra kontrollgruppen. I tillegg inntraff den livstruende tilstanden da barna var eldre enn det som var tilfellet for kontrollgruppen. Dessuten hadde påfallende mange av barna søsken som hadde dødd av uforklarlige årsaker.

Southall hadde altså funnet flere indikatorer som kunne forutsi hvilke barn som hadde høy risiko for å bli mishandlet på denne måten.

Storm av protester

Så startet stormen ledet an av MAMA (Mothers Against Munchausen Syndrome by Proxy Allegations). Men også mange i fagmiljøet var kritiske til Southalls fremgangsmåte. De mente tilliten mellom lege og pasient ble brutt, og at målet for et sykehus måtte være behandling, ikke avsløring og straff.

Han forsvarte seg med å si at tilliten allerede var brutt på grunn av volden foreldrene utsatte barna for, og at de gjorde alt de kunne for å skjule mishandlingen for behandlerne. Dessuten var ikke målet straff, men å redde barnas liv.

I 1999 ble Southall suspendert fra jobben mens arbeidet hans ble gransket. Han ble gjeninnsatt to år senere. Men protestene mot ham fortsatte å strømme inn.

Fortsatte kampen

Southall gjorde det ikke lettere for seg selv ved å fortsette å være en markant stemme i kampen for barns rettigheter. Mest oppsikt vakte det at han varslet om at en far kunne ha drept sitt barn, etter å ha sett et intervju med mannen på TV.

Mange mente den kjente og kontroversielle barnelegen nå gikk altfor langt.

Southall ble utestengt fra å jobbe med barnevernssaker i fire år. Etter å ha kommet med nye beskyldninger mot en mor ble han i 2007 strøket fra det medisinske registeret og kunne ikke jobbe som lege i Storbritannia.

Etter å ha sett et TV-program anklaget professor David Southall en mann for å ha drept barna sine. Anklagene endte imidlertid dårlig for Southall. Han ble utestengt fra å jobbe med barnevernssaker i fire år. Foto: Martin Ricket / NTB

Det var likevel flere i fagmiljøet som støttet ham og mente det var enhver leges plikt å vurdere alle mulige forklaringer når et barn døde. Også at det kunne ha blitt drept av foreldrene.

I 2011 fikk Southall tilbake retten til å praktisere, men da lå karrieren hans i det offentlige helsevesenet i ruiner. Han har holdt fast ved at anklagene var riktige, og har aldri unnskyldt seg overfor foreldrene han rettet mistanke mot. Southall er fortsatt hatobjekt nummer én for alle i Storbritannia som føler seg urettmessig anklaget for barne-mishandling.

Forbud mot skjult kamera

I Norge er bruk av skjult kamera forbudt. Eneste unntak er politiets adgang til å bruke skjulte etterforskningsmetoder, men denne adgangen er strengt regulert.

Bruk av skjult kamera forutsetter også at metoden er av vesentlig betydning for å kunne oppklare saken.

Skal skjult kamera brukes i et sykehusrom, må det foreligge særlige grunner, og i tillegg vil bruken i slike tilfeller normalt være begrenset til svært alvorlige straffesaker.

Må unngå direkte involvering

May-Len Skilbrei er professor ved Institutt for kriminologi og retts sosiologi ved Universitetet i Oslo og har skrevet *Håndbok i forskningsetikk og databehandling*. Hun sier både forskere og leger har en forpliktelse til å gripe inn for å redde barns liv.

– Men den forpliktelsen bør løses ved å gi informasjon om saken og identiteten til dem som er involvert, til politiet, altså ved å bryte taushetsløftet. Dette kan ikke inkludere å la forskningsprosessen, eller

en behandlingssituasjon, instrumentaliseres som et ledd i en politietterforskning slik at forskerne eller behandlerne blir direkte involvert.

Skilbrei påpeker at det ikke alltid er sikkert at politiets intervensjon er til barnets beste. Dessuten kan det svekke tilliten til forskning og medisinsk behandling, både i samfunnet og overfor spesielle grupper, dersom forskere eller leger samarbeider med politiet og bryter konfidensialiteten. ■

Kilder:

David P. Southall: *Covert Video Recordings of Life-threatening Child Abuse: Lessons for Child Protection* (1997); *BMJ*; *Lancet*; *The Guardian*; *Daily Mail*; *Lovdata*

Relevant kommentar om vår tids tillit til eksperter

Et ekspertbegrep som flyter ut, gjør det vanskelig å følge den røde tråden i en ellers lettlest og relevant bok om utfordringene i dagens informasjonssamfunn.

TEKST **ASTRID DAHLGREN**, førsteamanuensis ved Fakultet for helsevitenskap, OsloMet og en del av forskergruppen Informed Health Choices (IHC)

At befolkningen har tillit til forskere, fageksperter og myndighetenes råd, har vi sett nødvendigheten av i de siste årenes håndtering av pandemien. Men at den samme tilliten til eksperter kan føre til dårlige helsevalg når rådene som tilbys, ikke er til å stole på, har vært et tema for et stort forskningsfelt lenge før pandemien traff oss. Allerede på 90-tallet erklærte WHO at det å lære pasienter kritisk tenkning er et av de viktigste folkehelseiltakene i vår tid.

I *Expertparadoxen* utforsker Emma Frans dette dilemmaet – mellom tillit og blind tiltro – men på et bredere felt og i hovedsak rettet mot allmennheten. Hva er en ekspert? Når bør vi lytte til eksperten, og hva er fallgruvene? Dette er spørsmålene Frans har satt seg fore å svare på.

Et flytende begrep

I bokas første del blir ekspertbegrepet utforsket. Hva er det som gjør at vi lytter til de ulike ekspertene vi har rundt oss, hva gir dem legitimitet, og ikke minst, hvordan kan vi vite at vi kan stole på dem?

Som anmelder av en bok om eksperter kjenner jeg selv på et paradoks: at jeg nok er invitert inn fordi jeg ansees som en slags ekspert på temaet – samtidig som jeg har brukt mye av min forskerkarriere på befolkningsrettede tiltak for å fremme kritisk tenkning i møte med «eksperter».

Frans nevner flere veier til ekspertise, som erfaring, evne til å oppsummere kompleks informasjon, personlig egnethet

(altså som et slags talent), øvelse og utdanning. Forfatteren forsøker dessverre i liten grad å avgrense begrepet innledningsvis. Samtidig brukes begrepet gjennom boka om både myndighetspersoner, fagutøvere og forskere. Dette gjør at jeg allerede fra start strever litt med den røde tråden, og forfatterens valg rundt innhold og eksempler.

Til tross for den vide forståelsen blir ikke en av våre nyere tids eksperter innlemmet, nemlig pasienteksperten. Det er litt overraskende, særlig med tanke på den makt som har blitt overført pasientene fra helseprofesjonene og myndigheter som de «opprinnelige» ekspertene. Det vies også lite oppmerksomhet til de mer selvutnevnte ekspertene, som produktutviklere, influensere og andre kjendiser.

Fallgruvene

I bokens andre og tredje del utforsker Frans egenskaper ved oss mennesker som gjør at vi så lett går i fallgruver der vi stoler på eksperter mer enn vi kanskje burde, men også fenomener som «kunnskapsfornektning» der personer ikke aksepterer kunnskap det i all hovedsak er vitenskapelig konsensus om.

Her nevnes eksempler fra politikken, som Donald Trump og evolusjonsfornekteren Julia Kronlid (visetalsmann i Sverige). Frans beskriver også egenskaper ved forskningens «natur» som kan påvirke tillit, for eksempel det at kunnskap forandrer seg. Dette er et selvsagt

TITTEL

Expertparadoxen: Ska jag alltid lyssna på forskarna?

FORFATTER

Emma Frans

UTGIVER

Bonnier Fakta

UTGIVELSEÅR

2023

ANTALL SIDER

200

ISBN

9789178874880

Illustrasjonsbilde: Shutterstock

fenomen for en forsker. For dem som må forholde seg til at anbefalinger skifter med hensyn til hva som er sunt å spise, eller i hvilken grad vaksinasjon kan forebygge covid-infeksjon, er det derimot et vanskelig og ikke minst forvirrende konsept.

Frans viser til flere eksempler fra forskningens historie der manglende informasjon og medvirkning har ført til at enkelte grupper har særlig dårlig tillit til forskere. Ett av disse er Tuskegee-eksperimentet, som er en av de mest omtalte skandalene innen medisinsk forskning i USA.

For enkel analyse

Jeg er enig med Frans i at det i mange tilfeller kan være en god ide å stole på de med faglig ekspertise. Samtidig savner jeg mer oppmerksomhet rundt at tillit til eksperter bør ta utgangspunkt i hva ekspertene baserer sine råd på, og ikke nødvendigvis hvem eksperten er.

Statsledere, fagutøvere og forskere har ulikt utgangspunkt for sin ekspertise, vil drives av ulike motivasjoner og er underlagt forskjellige regelverk. Det er ulike forklaringer og ikke minst utfordringer knyttet til lojalitet til en statsledelse og underliggende styringsmakter, tillit til forskere eller for eksempel tillit til helsepersonell. Forfatterens analyse blir dermed litt for enkel.

Del fire av boka er viet ideen om teknokratiet og dagens utfordringer knyttet til den demokratiske styringsformen. Temaet byr på aktuelle diskusjoner knyttet til statsledelse der klimaforandringer blir fornekta, og der politikere ikke alltid jobber forskningsbasert i håndtering av store helseutfordringer. For meg er dette likevel et litt pussig tilskudd til boka, og jeg synes temaet blir for stort til å kun berøres kort i et kapittel sortert under tittelen *Expertparadokset*.

Etter å ha lest boka ønsker jeg så inderlig en løsning eller noen råd for hvordan man kan unngå disse fallgruvene.

Men hva blir løsningen?

Etter å ha lest boka til Frans kjenner jeg at jeg så inderlig ønsker en løsning eller noen råd for hvordan man kan unngå disse fallgruvene. Mange av disse spørsmålene har jeg balet med selv i eget forskningsfelt, og det ville vært spennende med noen nye perspektiver.

Forfatterens løsning er en ti-punkts sjekkliste som skal hjelpe oss å vurdere om en forskers uttalelser er troverdige. Denne har relevante, gode punkter, men innholdet kunne vært tildelt mer plass i boka. Det ville for eksempel vært interessant å lese forfatterens analyse av hva medisinen mot «faktaresistens» er – altså enkeltmenneskers sterke overbevisning som selv ikke lar seg endre i møte med solid forskningsbasert kunnskap.

Boka oppleves i stor grad å rette seg mot allmennheten. Da tenker jeg at den også burde belyst hvilke tiltak som er gjort for å få bukt med utfordringer både i selve forskningen og formidlingen av den. Tilbakehold av forskningsresultater og uhensiktsmessig fokus på resultater fra enkeltstudier er eksempler på områder det jobbes mye med, og som har betydning for folks tillit.

Når det er sagt, bruker Frans interessante eksempler, og teksten er lettlest. Tross de nevnte mangler ved boka er den en relevant og oppdatert kommentar til de utfordringene vi står overfor i dagens informasjonssamfunn. ■

Hold deg oppdatert om forskningsetiske spørsmål: **Abonnement på Magasinet Forskningsetikk er gratis!**

Bestill papirutgave og/eller digital utgave av bladet på forskningsetikk.no/abonner eller send e-post til ab@forskningsetikk.no.

- Magasinet Forskningsetikk kommer ut fire ganger i året.
- Det er mulig å abonnere til hele institusjonen din – oppgi via e-post hvor mange utgaver du vil ha tilsendt.
- Skal du flytte? Husk å melde adresseendring.

**De nasjonale
forskningsetiske
komiteene**

DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEENE

Kongens gate 14 • 0153 Oslo
Telefon: 23 31 83 00
www.forskningsetikk.no

NEM • Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag. NENT • Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi
NESH • Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora. GRANSKINGSUTVALGET • Nasjonalt utvalg for gransking av uredelighet i forskning